

GERMUSKA PÁL

Elvesztegetett fél évtized

Gazdasági válság és válságkezelés Magyarországon, 1973–1979

„... amikor az [1973-as] olajválság bekövetkezett [...] akkor az első időben nagyon nyugodtan fogadtuk, és nem érzékeljük, hogy ez bizony súlyos következményekkel jár majd Magyarországra is” – mondta 1986-ban készült életútinterjújában Baczoni Jenő akkori külkereskedelmi államtitkár.¹ Ezt a képet erősítették az 1980-as évek végén megjelent elemzések is. Berend T. Iván a hazai gazdasági reformról szóló könyvében például így írt 1988-ban: „A [hetvenes évek közepén a] helyzetet rontotta a felismerés alapvető hiánya, a világgazdasági megrázkódtatások hibás megítélése is, hiszen eleinte úgy vélték – s az első kormánynyilatkozat is ezt hangsúlyozta –, hogy Magyarországot, illetve a szocialista gazdaságot nem érintő, határainkon megálló tőkés gazdasági válságjelenségekről van szó. Sokáig váratott magára annak a felismerése, hogy nem átmeneti, az arab olajtermelő országok politikai szankciójában rejlő okok, hanem a világgazdaságot hosszabb időre meghatározó tényezők húzódnak meg a válságjelenségek mögött, amelyek a világgazdaság egészének mozgásképesítését meghatározzák. A felismerés késedelme következtében a magyar gazdaságpolitika eleinte nem reagált, s változatlanul folytatta a megelőző időszakban követett utat...”² Azon volt hangsúly tehát az interpretációban, hogy a magyar gazdasági és politikai vezetés – legalábbis a nyilvánosan hozzáférhető források szerint – megkésve értette meg a világban zajló változásokat, és hibás válaszokat adott a kihívásokra. A késedelmes reakciókról írottakat ugyanakkor némileg már Csikós-Nagy Béla, az Országos Anyag- és Árhivatal elnökének 1980-as cikke is árnyalta, amelyből Berend a következőket idézte: „...az értékarányos árakra való átterés első ütemét az V. ötéves árterv első koncepciója tartalmazta, amit azonban [...] le kellett venni a napirendről”.³ Csikós szövegéből egyértelmű, hogy az Árhivatal intézkedéseket javasolt, amelyeket azonban – általa meg nem nevezett erők – nem engedtek megtenni.

A problémák felismeréséig a mérvadó hazai közgazdászszakma mindenképpen eljutott – már az 1970-es évek közepén. Azt, hogy az olajárrobbanás és annak súlyos hatásai nem fogják elkerülni a szocialista blokkot, így Magyarországot sem, nyilvánosan első ízben Bognár József akadémikus közgazdász vetette fel a *Magyar Nemzet* című napilap 1974 karácsonyi számában.⁴ Majd 1975–1976-ban több olyan tanulmány és könyv is napvilágot látott, amelyek: 1. világosan megfogalmazták, hogy a világgazdaságban zajló változásokhoz akár recesszió árán is alkalmazkodni kellene, és további liberalizálást végrehajtani (Tardos Márton);

¹ Életútinterjú Baczoni Jenővel. Készítette: Pécsi Vera 1986-ban. OSZK 1956-os Intézet – Oral History Archívum 32. sz. 57.

² Berend, T. Iván: *A magyar gazdasági reform útja*. Budapest, 1988. 363.

³ Berend: *A magyar gazdasági reform útja*, 398.

⁴ Mong Attila: *Kádár hitele. A magyar államadósság története 1956–1990*. Budapest, 2012. 148.

2. a Kölcsönös Gazdasági Segítség Tanácsának (KGST) zárt gazdasági rendszere nem reformálható (Kozma Géza).⁵ A *Statisztikai Szemle* hasábjain az 1970-es években és az 1980-es évek első felében visszatérő téma volt a magyar külkereskedelem romló teljesítménye, a cse-rearányok romlása, a világpiaci változások hatásainak elemzése.⁶ A Magyar Szocialista Munkáspárt (MSZMP) politikájában az első érdemi változtatásra utaló jelet az úgynevezett kül-gazdasági stratégia 1977. októberi elfogadása jelentette (lásd alább részletesen), amely kapcsán széles körű diskurzus bontakozott ki a gazdasági és társadalomtudományi folyóiratok hasábjain a helyzet értékeléséről és a követendő gazdaságpolitikai célokról. A párbeszédben megszólaltak a párt- és állami dokumentumok előkészítésében részt vevő szakemberek épp-úgy, mint egyetemi és akadémiai kutatók, minisztériumok középvezetői vagy minisztériumi háttérintézmények kutatói (Tervgazdasági Intézet, Pénzügykutató Intézet stb.). Gyökeresen mást nyilvánosan ők sem javasolhattak, legfeljebb hangsúlybeli különbségek mutatkoztak, hogy az új külgazdasági stratégiának és az exportorientált fejlesztéseknek mely ágazatokra kellene koncentrálniuk. Abban azonban szinte általános egyetértés mutatkozott, hogy *gyors és gyökeres változtatásokra* van szükség a gazdaságpolitikában.⁷

Az 1990-es évek közepétől a kutatók immár hozzáférhetnek a pártállami döntéshozatal legfelsőbb fórumainak dokumentumaihoz, és ezek segítségével árnyaltabb kép rajzolható az 1970-es évek hazai gazdaságpolitikájáról.⁸ Az MSZMP Központi Bizottsága (KB) és Politikai Bizottsága (PB) vitáit elemezve többen is kimutatták, hogy 1974-től érzékelhető volt az elmozdulás a gazdasági helyzet megítélésében, ám hiába születtek meg a felismerések, azokat nem tudta (nem akarta?) a pártvezetés tettekre váltani.⁹ Az általam vizsgált forráscsoport, az Állami Tervbizottság¹⁰ iratanyaga alapján a korábbi interpretációktól némileg eltérő meg-

⁵ Tardos Márton: *Világ gazdasági változások és a magyar gazdaság*. Gazdaság, 9. évf. (1975) 4. sz. 7–19.; Kozma Géza: *Bilaterális mérlegegyensúly és külkereskedelmi hatékonyság*. Budapest, 1976. Mindkettőt idézi: Csaba László – Szamuely László. *Rendszerváltozás a közgazdaságtanban – közgazdaságtan a rendszerváltozásban*. Budapest, 1998. 76–77.

⁶ Lásd például Marton Ádám: *Külkereskedelmi áraink az 1970-es években*. Statisztikai Szemle, 56. évf. (1978) 4. sz. 341–358.; Marton Ádám: *A világpiaci és a magyar külkereskedelmi árak alakulása, 1976–1980*. Statisztikai Szemle, 59. évf. (1981) 11. sz. 1090–1106.; Melega Tibor: *Külkereskedelmi politikánk és külpiaci helyzetünk*. Statisztikai Szemle, 62. évf. (1984) 10. sz. 968–975.

⁷ A legfontosabb tanulmányokat kötetben is közölték 1980-ban. Lásd Böröczfy Ferenc (szerk.): *A magyar gazdaság fejlesztési útjairól*. Budapest, 1980.

⁸ Lásd például Földes György: *Az eladósodás politikatörténete, 1957–1986*. Budapest, 1995.; Honvári János: *XX. századi magyar gazdaságtörténet*. Budapest, 2006.; Cseszka Éva: *Lefagyott a rendszer, a mechanizmus befejeződött. Magyar gazdaságtörténet 1968–1978*. In: Schlett András (szerk.): *Alap és felépítmény. Gazdaságpolitika a Kádár-rendszerben*. Heller Farkas Füzetek, VI. 2008. 91–108.; Cseszka Éva: *Rendszerválság. Magyar gazdaságtörténet 1978–1989*. In: Uo. 138–155.

⁹ Lásd például Nagy Csaba: *Kényszerek szorításában. A világgazdasági fordulat következményei Magyarországon*. In: Schlett: *Alap és felépítmény*, 123–137.

¹⁰ Az Állami Tervbizottságot – a korábbi gazdaságpolitikai kabinet, a Gazdasági Bizottság helyett – 1973. június 30-án hozta létre a Minisztertanács „népgazdasági tervezés hatékonyságának emelése és központi irányításának szervezett összehangolása” érdekében. Az ÁTB tagjait a Minisztertanács határozta meg és nevezte ki, hatáskörét a kormány szabta meg, az ÁTB döntései kötelező érvényűek voltak az állami szervek számára. Határozatai nem voltak nyilvánosak. Tagjai: a Minisztertanács elnökhelyettese(i), a pénzügyminiszter, az OT elnöke, az ipari tárcák vezetői, állandó meghívottak voltak a Magyar Nemzeti Bank elnöke és az Országos Anyag- és Árhivatal elnöke. Lásd Magyar Állam Szervei. <http://193.224.149.3:8080/mol/masz> Továbbá: Az ÁTB 5002/1973. sz. határozata – az Állami Tervbizottság ügyrendjének megállapítása. 1973. július 23. MNL OL XIX-A-121-c 1. d.

világításba helyezhető az 1973 és 1978/79 közötti periódus: az arra hivatott állami intézmények és apparátusok időben észlelték a változásokat, azokat megfelelő csatornákon és formában kommunikálták az állami és pártvezetők felé, ám a legfelsőbb szinteken, az Állami Tervbizottság, illetve a PB a lehető legutolsó pillanatig halogatta a nehéz és népszerűtlen döntések meghozatalát.

Az ilyesfajta dilemma nagyon is ismerős az elmúlt évekből, és úgy tűnik, igaza van Honvári Jánosnak, aki így ír a 20. századi magyar gazdasági válságok kapcsán: „A kockázatokkal, veszélyekkel járó reformokra, a megbomlott egyensúlyi helyzet szanálására általában akkor kerül sor, amikor a változtatás már elodázhatatlan. [...] A magyar szanálások elmúlt száz évének történetéből arra következtethetünk, hogy az intézkedések a társadalom ellenállása miatt gyakran felpuhulnak, a reformok nem egy esetben megakadnak, a tervezett lépéseket (vagy azok legfájdalmasabb részét) elhalasztják, a problémákat a következő generációkra hárítják.”¹¹ Honvári az 1945 és 1990 közötti évtizedekben nem kevesebb, mint 6 válságot különített el a hazai gazdaság történetében: 1. a második világháború befejezését követően; 2. az 1950-es évek közepén; 3. az 1960-as évek közepén; 4. 1973 után; 5. 1981–1982-ben; 6. a rendszerváltást megelőző években.¹² Válságdefiníciója szerint olyan helyzeteket kell a 20. században válságnak tekinteni, amelyekben a tartós makrogazdasági egyensúlytalanság beavatkozásra kényszeríti az államot.¹³ Többről van tehát szó, mint hogy egyszerűen negatívba fordulna a gazdasági növekedés, vagy recesszióba süllyedne a gazdaság, a növekedési adatok változása ugyanakkor segít meghúzni a cezúrákat az egyes periódusok között.¹⁴

A korabeli közlések és az utólagos hazai vizsgálatok többsége folyó áras számításokon alapult, amely figyelmen kívül hagyja a fogyasztói, termelői, beruházási árak változását. Mindenkori folyó áron számítva – a *Népgazdasági mérlegek, 1949–1987* kiadvány adatai alapján – csak 1956-ban és 1965-ben volt Magyarországon visszaesés.¹⁵ Az implicit árindex (deflátor) alkalmazásával ugyanakkor lényegesen hektikusabb gazdasági teljesítményt láthatunk: 1950-es állandó árakon számítva 1952-ben, 1954-ben, 1956-ban is negatív volt a hazai gazdasági növekedés, 1965-ben gyakorlatilag nulla volt, majd 1980-ban és 1985-ben volt ismét mínusz.¹⁶ Érdekes módon egy másik állandó áras számítás jobban mutatja a hazai

¹¹ Honvári János: *20. századi magyar gazdasági válságok*. In: Katona Csaba (szerk.): *Gödörből gödörbe. Mindennemű válságok Magyarhonban a 19. és 20. században. A szombathelyi Mediawave Fesztivál keretében 2010. május 5-én megrendezett tudományos konferencia előadásai*. Szombathely, 2011. 113.

¹² Honvári: *20. századi magyar gazdasági válságok*, 108.

¹³ Honvári: *20. századi magyar gazdasági válságok*, 94.

¹⁴ A piaczgazdasági recesszió fogalom ráadásul aligha húzható rá a szocialista rendszerre. Gregory Mankiw definíciója szerint például: „A csökkenő jövedelemmel és növekvő munkanélküliséggel jellemezhető időszakokat recesszióknak hívjuk, ha viszonylag enyhébb a visszaesés, és válságnak, ha súlyosabb.” N. Gregory Mankiw: *A közgazdaságtan alapjai*. Budapest, 2011. 547. Mivel a szocialista rendszer elviekben garantálja a teljes foglalkoztatást, ezért a munkanélküliség nem alkalmas a visszaesés jelzésére.

¹⁵ Pozsonyi Pál (szerk.): *Népgazdasági mérlegek, 1949–1987*. Budapest, 1989. A korszakban a szocialista országok más gazdasági statisztikai rendszert használtak, és más metodikával számították a nemzeti jövedelmet is. Így e kötet is a megtermelt nemzeti jövedelem (*net material product*, NMP) adatait közli. A kétféle számítási módról és azok különbségeiről lásd Tomka Béla: *Gazdasági növekedés, fogyasztás és életminőség*. Budapest, 2011. 52–56. Később a magyar Központi Statisztikai Hivatal 1960-ig visszamenően kiszámította a GDP adatokat is – csak ezek kompatibilisek többé-kevésbé a ma használt adatokkal.

¹⁶ Az implicit árindex számításáról és az 1950 és 1975 közötti adatokról lásd Germuska Pál: *Szocialista csoda? Magyar iparfejlesztési politika és gazdasági növekedés, 1950–1975. Századok*, 146. évf.

gazdaság 1970-es évekbeli gyenge teljesítményét. Az Angus Maddison és munkatársai által kidolgozott és összeállított, a nemzetközi összehasonlítást lehetővé tévő, ugyanakkor sokak által bírált adatbázis vásárlóerő-paritáson (PPP) számol, 1990. évi Geary-Khamis US dollárban, GDP-t. Eszerint negatív volt a magyar növekedés 1956-ban, 1970-ben, majd 1983-ban és 1985-ben. Ami azonban számunkra érdekesebb, Magyarország 1% *alatti* növekedést produkált nemcsak 1965-ben, hanem 1976-ban, 1979-ben és 1981-ben is.¹⁷

Az 1973 utáni magyar válság, amelyet jómagam egybefüggőnek tartok a Honvári által különválasztott 1981–1982-essel, nem egyszerűen a növekedés elakadásában mutatkozott meg, hanem több, éppen a növekedés megalapozatlan fenntartásának oltárán feláldozott tényezőben: a látens költségvetési hiányban, a kinőhetőnek gondolt külkereskedelmi deficitben és az eltitkolt eladósodásban. Az alábbi tanulmányban tehát a következő fontos kérdésekre kívánok választ találni eddig többnyire nem publikált pártállami források alapján: 1. a szakapparátusok mikortól észlelték a válságjeleket, azokat hogyan interpretálták; 2. milyen intézkedések történtek a válság kezelésére; 3. milyen tényezők hátráltathatták a hatékony válságkezelést. E három kérdést időben előrehaladva párhuzamosan vizsgálom, és különféle makrogazdasági adatok bemutatásával megkísérlem a hazai gazdaság 1973 és 1979 közötti állapotát is nyomon követni. Külön figyelmet kap az államháztartás helyzete, amelyet az eddigi kutatások nem elemeztek kellő mélységben.

Késedelmes felismerések?

1972 novemberében az MSZMP KB megvonta támogatását a gazdaságirányítási reformtól, és a következő másfél évben sorra felmentették posztjáról a reform kulcsfiguráit (Nyers Rezsőt, Fehér Lajost stb.). 1971–1972-ben beruházási túlfűtöttség jelei mutatkoztak, és a külkereskedelmi egyenleg is csak 1972-re került pozitív tartományba két ráfizetéses évet követően. Az MSZMP PB számára készült 1972. júniusi jelentés leszögezte, hogy ilyen beruházási ütem mellett a lakossági életszínvonal további emelése csak *a külgazdasági egyensúly rontásával* biztosítható. Az állami költségvetési hiány növekedésének megállítása érdekében pedig komoly takarékosági intézkedéseket ítélték szükségesnek.¹⁸ Az utóbbi kitételnek azért volt különös jelentősége, mert még a legfelsőbb pártvezetésben is csak 1971 júniusában tudatosult, hogy a korábbi évek állami költségvetési adatai erősen kozmetikázottak voltak. A KB Gazdaságpolitikai Osztálya és a Pénzügyminisztérium (PM) jelentéséből ekkor vált világossá, hogy az 1957 és 1967 közötti büdzsékben kimutatott 5 milliárd Ft szufficit helyett ténylegesen 17–18 milliárd Ft deficit jelentkezett, amelyet addig pénzügytechnikai manőverekkel tüntettek el.¹⁹

A gazdasági és növekedési kilátásokat illetően mégis meglehetősen optimista hangulat uralkodott a magyar vezetésben 1973–1974 fordulóján. Az Országos Tervhivatal (OT) által prezentált adatsorok ugyanis többnyire azt mutatták, hogy a növekedési ütem magas, és magas szinten is tartható: az előző két ötéves terv (1961–1965, 1966–1970) tényadatai, valamint az 1971–1975. évek várható számai alapján átlagosan 5,6%-os nemzeti jövedelem növekedést

(2012) 1. sz. 47–78. A tanulmányban ismertetett módszerrel 1987-ig tudtam kiszámítani a *Népgazdasági mérlegek, 1949–1987* című kiadvány alapján a konstans áras növekedési adatokat.

¹⁷ A Maddison-adatbázist lásd <http://www.ggdc.net/maddison/maddison-project/orihome.htm> A magyar GDP adatsort az adatbázis alapján közli Tomka: *Gazdasági növekedés, fogyasztás és életminőség*, 267–269.

¹⁸ Az MSZMP PB 1972. június 27. ülésének jegyzőkönyve. Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltár (a továbbiakban: MNL OL) M-KS 288. f. 5/584. ó. e.

¹⁹ Az MSZMP PB 1971. június 15. ülésének jegyzőkönyve. MNL OL M-KS. 288. f. 5/557. ó. e.

és 4,9%-os anyagi fogyasztás növekedést mutattak ki. Így az OT-nak inkább amellet kellett érvelnie, hogy miért nem célszerű évi 6%-os növekedési ütemet célul tűzni a következő öt-éves tervben (az 1972 őszén a tervhez készült gazdaságpolitikai elgondolásokban rögzített 5–5,5% helyett).²⁰

Az optimizmus azért is feltűnő, mert ugyanez a Tervhivatal 1973 novemberében még lényegesen több kétséget fogalmazott meg. A gazdaságpolitikai elgondolásokban az adott tervperiódus feszültségei közül kiemelték, hogy a bruttó beruházások volumene 6–8%-kal haladja meg a tervezettet, a külkereskedelemben rubel viszonylatban jelentős aktívum halmozódik, dollárviszonylatban viszont a tervezettnél nagyobb passzívum alakult ki. A vállalatok felől további nyomás érzékelhető a szocialista export növelésére, ugyanakkor a tőkés export nem tudja kellően ellensúlyozni az erősödő nyugati importkeresletet. A Tervhivatal felhívta a figyelmet arra, hogy a beruházások elhúzódnak, és többnyire többbe kerülnek a tervezettnél; a termelés szerkezete nem változik kellő ütemben; az állami költségvetés hiánya tartós és jelentős; kevés a nemzetközi kooperáció, és ezért nehéz változtatni a külkereskedelem szerkezetén. A készülő terv céljai közül első helyen emelték ki a lakosság minden rétegének rendszeres és érezhető életszínvonal emelkedését. Ezt követte az állami lakásépítés ütemének fenntartása, a központi iparfejlesztési programok megvalósítása, a zavarmentes energiaellátás; és csak mindezeket követően említették a külkereskedelmi forgalom kiegyensúlyozása, valamint, hogy a „költségvetés egyensúlya ne rosszabbodjék”. E célok elérését 5–5,5%-os gazdasági növekedéssel látta megvalósíthatónak az OT, ám ennek tényleges elérését nem tartotta „teljesen megoldottnak”. Ugyanis a KGST-kereskedelemben mutatkozó magyar aktívum ledolgozása a következő tervidőszakban csak 30–35%-os rubelviszonylatú importnövekedéssel tűnt elérhetőnek; a dollár elszámolású áruforgalomban pedig 50% körüli növeledést kellett elérni. A fejlődő országokkal az addiginál lényegesen dinamikusabban bővülő kereskedelmet irányoztak elő. A Szovjetunió számára 260–280 millió USD beruházási hitel hozzájárulás kifizetését irányozták elő a nyersanyag-kitermelés bővítésére. A fejlődő országoknak mintegy 220–230 millió USD hitel nyújtását tervezték. Az 1976–1980 években 100–200 millió USD visszafizetése vált esedékessé, így mindösszesen 1,6–1,7 milliárd USD hitel felvételét tartotta elengedhetetlennek az OT.²¹

Külgazdasági szempontból ráadásul éppen ezekben a hónapokban jelentős változások történtek a világban, amelyek a hazai árrendszert is felborították. Évtizedes stabilitás és szerényebb áremelkedés után a világpiacon felbolygatta a Bretton Woods-i rendszer szétesése. Még ki sem tört az olajválság, a különféle nyersanyagok drágulása miatt a magyar költségvetésnek már közel kétszer több ártámogatást kellett folyósítania 1973-ban, mint az előző évben. (Egy szeptemberi Külkereskedelmi Minisztériumi jelentés szerint 1190 millió Ft helyett 2200 milliót.) Az Állami Tervbizottság ezért október 11-én a rubelelszámolású magyar aktívum csökkentését (a szocialista import növelését), másfelől pedig a tőkés forgalom kiegyensúlyozását (azaz az export fokozását) írta elő.²²

Az olajválság kirobbanásának napjaiban készült az Országos Anyag- és Árhivatal és a Külkereskedelmi Minisztérium (KKM) jelentése az 1974-ben várható világpiacon árról.

²⁰ Előterjesztés az ÁTB részére – A gazdasági növekedés, a növekedést befolyásoló tényezők és alternatívák az V. ötéves terv időszakában. 1974. április. MNL OL XIX-A-121-b 8. d.

²¹ Gazdaságpolitikai elgondolások az V. ötéves népgazdasági terv koncepciójának kidolgozásához. 1973. november. MNL OL XIX-A-121-b 3. d.

²² Jelentés az 1973. évi várható külkereskedelmi eredményekről és az 1974-re vonatkozó előkészületekről. 1973. szeptember 24. MNL OL XIX-A-121-b 2. d.; az ÁTB 5013/1973. sz. határozata. MNL OL XIX-A-121-c 1. d.

Megállapították, hogy az élénk kereslet és a felgyorsuló nyugati infláció rendkívüli árnövekedést idézett elő a világpiacon. 1974-re az árnövekedés ütemének lassuló tendenciáját vetítették előre; ugyanakkor lehetségesnek tartottak komoly árkilengéseket bizonyos termékek-nél. Importoldalón az energiahordozók 20–30%-os, a vegyi termékek 20–70%-os árnövekedését és számos más nyersanyag (gyapot, papíráru, kávé, kakaó) további jelentős drágulást prognosztizáltak. Összességében átlagosan 8–10%-os importár és 6–8%-os exportár növekedéssel számoltak a szakértők. Arról már párt döntés született, hogy a fogyasztói árak növekedése 1974-ben nem haladhatja meg a 2%-ot, ezért a tőkés import áremelkedését csak részlegesen kívánták megjeleníteni a hazai árakban, a többit a költségvetésre terhelték. Az 1974-ben jelentkező bruttó importtámogatási igényt 10,7–11,7 milliárd Ft-ra becsülték.²³ Az élelmiszereknél a világpiacon drágulás hazai hatásait enyhítette, hogy a magyar exportőrök profitja részben fedezte az import plusz ráfordításait. Az Állami Tervbizottság november 8-i határozatában az állami költségvetés terheinek mérséklése érdekében lehetségesnek tartott importkorlátozó intézkedéseket is. Megvizsgálni rendelte, hogy a kőolajár megugrása milyen hatás gyakorol a belföldi árakra és a hazai energiaellátásra. Rendszeres tájékoztatást kért a nemzetközi árváltozásokról, és szükségesnek ítélte felülvizsgálni és rugalmasabbá tenni az állami visszatérítési és támogatási rendszert.²⁴

Közben az MSZMP PB ülésén október 23-án már elhangzott, hogy 1973-ban legalább 5 milliárd forintot tesz ki az ártámogatás, és ezt meghaladó mértékben alakul (6–7 milliárd) a költségvetés deficitje.²⁵

A Csikós-Nagy Béla, az Árhivatal elnöke vezette, negyven fős munkacsoport dolgozta ki azt a nagyszabású tanulmányt, amely a magyarországi árrendszer szükséges korrekcióit vizsgálta. Az 1974 februárjában az MSZMP Közgazdasági Munkaközösségének benyújtott tanulmány áttekintette és elemezte, hogy a gazdaságirányítás korábban milyen eszközökkel biztosította a magyarországi belföldi árak stabilitását a változó világpiacon körülmények között is. A tanulmány a külföldi infláció kivédésére aktívabb árfolyam-politikát szorgalmazott, ugyanakkor változatlanul fenntartandónak ítélte a „pénzügyi hidakat” (vámokat és exporttámogatásokat), amelyek segítenek „szakaszosan” átengedni a világpiacon ármozgásokat a belföldi piacra. Elengedhetetlennek tartotta továbbá az árkiegyenlítő alapok (kasszák) további működtetését, amelyek lefölközték a külkereskedelem hasznát, és ebből finanszírozták a támogatásokat. A munkacsoport úgy számolt, hogy a szénhidrogének, a vegyipari alapanyagok és a könnyűipari nyersanyagok árának emelkedése miatt a tőkés import költségvetési támogatási igénye elérheti a 17–20 milliárd Ft-ot.²⁶ Sürgős érintkezéseket szorgalmaztak az importkorlátozások elkerülése érdekében: 1975. január 1-jével drasztikusan megemelni egy sor importtermék belföldi árát, és így 12–14 milliárddal csökkenteni a dotációs szükségletet. Az Árhivatal a következő áremelésekre tett javaslatot: kőolaj 90%, gázolaj 45%, vas- és acél hengereltárak 10%, színesfémek és ötvözetek 20–120%, vegyipari alapanyagok 35–100%, nyersgumi és nyersfoszfát 70%, nyersbőr 90%, pamut és pamutfonal 70–90%, gyapjú 90–100%, egyéb textília 10–40%. Mindezeket túl szükségesnek minősítették a benzin, a szén és a földgáz árának, valamint a szocialista importból származó alumínium, koks, vasérc és vasárak árának felemelését is.

²³ Ez az állami költségvetés kiadásainak (284,3 milliárd Ft) 3,8–4,1%-át jelentette.

²⁴ A világpiacon és a magyar külkereskedelmi árak várható alakulása 1974-ben; az ezzel összefüggésben szükséges intézkedések. 1973. október 26. MNL OL XIX-A-121-b 3. d.; az ÁTB 5021/1973. sz. határozata. 1973. november 8. MNL OL XIX-A-121-c 1. d.

²⁵ Az MSZMP PB 1973. október 23-i ülésének jegyzőkönyve. MNL OL M-KS 288. f. 5/622. ő. e.

²⁶ Ez elérte az állami költségvetés kiadásainak (284,3 milliárd Ft) 6–7%-át.

Az import ártámogatást 1975-től csak a lakossági fogyasztókat érintő termékek körében tartották volna fenn. Ugyanakkor ebben a körben is szükségesnek ítélte a tanulmány a tüzelőolaj árának 40%-os, a gáz, a benzin és a távfűtés árának 30–30%-os megemelését, szintén 1975 elejétől; valamint elengedhetetlennek tekintették a következő tervidőszakban egy sor további termék dotációjának csökkentését és árának megemelését.²⁷

Faluvégi Lajos pénzügyminiszter 1974 februárjában tájékoztatta arról a pártvezetést, hogy az év során akár 10 milliárd Ft-tal több támogatás kellhet az import dotációjára – az 1973. évi 12–14 milliárd helyett 22–24 milliárd; és felvetette, hogy az áremelkedés egy részét át kellene háritani a felhasználókra, a fogyasztókra. Az MSZMP KB Gazdaságpolitikai Osztálya azzal utasította vissza a felvetést, hogy „ijesztgetni akarja a gazdaságirányítás vezetőit”.²⁸

1974-ben az importárak 31%-kal, az exportárak ellenben csak 15%-kal növekedtek, azaz romlottak a cserearányok, így növekedett a tőkés külkereskedelmi passzívum és az államháztartás hiánya is. A teljes nemzetgazdasági veszteséget 17–18 milliárd forintra becsülte az OT 1974 novemberében. A súlyos deficiteket növekvő eladósodással tudta finanszírozni Magyarország: a nettó tőkés adósságállomány ekkor elérte az 1,4–1,5 milliárd USD-t.²⁹ 1974 folyamán a pártvezetés sem a beruházások lendületét, sem a lakossági fogyasztás bővülését nem kívánta mérsékelni, emiatt tovább nőtt a külkereskedelmi hiány (a dollárviszonylatú külkereskedelemben túllépte az export értékének 30%-át). 1975 első négy hónapjában a kedvezőtlen tendenciák miatt félmilliárd USD-vel nőtt a nettó tőkés adósságállomány. 1975 júniusában döntött csak arról az MSZMP PB, hogy elvonásokkal és korlátozásokkal mérsékelni kell a vállalati beruházásokat, illetve a lakossági keresetek visszafogásával szükségessé fékezni a fogyasztást.³⁰

1975. január 1-jével viszonylag széles körű áremelésre került sor az energiahordozóknál és üzemanyagoknál, a vas- és alumíniumkohászati, vegyipari termékekénél, a ruházati ipari termékekénél, az áruszállítási tarifáknál. Az intézkedések egyelőre nem érintették a lakossági fogyasztást. A szocialista importárak ennek ellenére olyan mértékben változtak 1975-ben, hogy a különbség egyharmadát, mintegy 5,5 milliárd Ft-ot még mindig a költségvetésnek kellett állnia.³¹ A Pénzügyminisztérium 1975. februárban javasolta bizonyos áruk (teher- és személyautók, illetve alkatrészeik, szeszesitalok, papírárúk) esetében év közbeni áremeléssel enyhíteni a költségvetés terheit, ehhez azonban az ÁTB nem járult hozzá.³²

Az Országos Anyag- és Árhivatal a korábban említett árakkal foglalkozó tanulmányból kiindulva terjesztette be a következő tervidőszakra vonatkozó árpolitikai koncepciót 1975 márciusában. A tervezet már egyértelműen leszögezte, hogy a világpiacon áremelkedések tartósak, azok hatásait csak átmenetileg enyhítheti a magyar költségvetés. Az importtermékek áremelkedésének kivédésére aktív árfolyam-politikát javasoltak (időről-időre fel kell értékelni a forintot), fontosnak ítélték a termelőket sújtó adókat csökkenteni, a fogyasztói árakban pedig fokozatosan megjeleníteni a külpiacon hatásokat. Az Árhivatal 1976. január 1-jével a forint 10%-os felértékelését javasolta. Csökkenteni javasolták a vállalatok nyereségadóját,

²⁷ Az árrendszer fejlesztésének kérdései. 1974. február 4. MNL OL XIX-A-121-b 6. d.

²⁸ Mong: *Kádár hitele*, 149–150.

²⁹ Az MSZMP PB 1974. november 19-i ülésének jegyzőkönyve. MOL M-KS 288. f. 5/651. ő. e.

³⁰ Az MSZMP PB 1975. június 3-i ülésének jegyzőkönyve. MOL M-KS 288. f. 5/665. ő. e.

³¹ Ez az állami költségvetés kiadásainak (316,2 milliárd Ft) 1,7%-át jelentette.

³² A szocialista viszonylatú külkereskedelmi árak 1975. évi változásával összefüggő pénzügyi intézkedések. 1975. február 12. MNL OL XIX-A-121-b 16. d.; az ÁTB 5013/1975. sz. határozata. 1975. február 27. MNL OL XIX-A-121-c 1. d.

hogy a termelők a nyereségükből finanszírozhassák az importanyagok drágulását. Ugyancsak 1976 elejétől további jelentős áremelésekre tett javaslatot az Árhivatal: a tüzelőolaj és a földgáz árát 35–40%-kal, a villamos-energiáét 20%-kal, a szénét 15–20%-kal; a vegyipari anyagokét 25–50%-kal, a faanyagokét 60%-kal; az áruszállítási tarifákat 10–12%-kal stb. A kohászatban és a mezőgazdaságban nem számoltak áremeléssel, így ezeknél az ágazatoknál a költségvetésnek kellett helyt állnia. A fogyasztói áraknál – az előző öt év átlagos 2,8%-os éves szintjéhez képest – évente átlagosan 3,5%-os áremelkedést tartott szükségesnek. A lakosságot érintő elkerülhetetlen áremeléseket (tüzelőanyagok, alapvető élelmiszerek, hús) 1975. szeptember és 1977. október között kívánták több lépésben végrehajtani. Az ÁTB elfogadta az 1976-os termelői áremelésekre vonatkozó koncepciót, *a fogyasztói árakra vonatkozó tervek azonban nem támogatta*; a lakosságot érintő intézkedéseknél további körülmé-
kintő elemzést kért az Árhivaltól.³³

Az MSZMP XI. kongresszusa 1975 márciusában politikai döntéssel zárta le a korábbi növekedési vitát: 5,5–6%-os növekedési ütemet irányzott elő a következő másfél évtizedre – gyakorlatilag figyelmen kívül hagyva a világgazdasági változásokat.³⁴

Az Országos Anyag- és Árhivatal folyamatosan elemezte a világgiazi árakat, illetve az addig megtett intézkedések hatásait. 1976. márciusi jelentésében azt állította, hogy csak a vegyipari termékeknél és a kohászatban maradt fenn jelentősebb importár-támogatás. Az utóbbiaknál a szocialista országokból származó import termékek 15–30%-kal olcsóbban kerültek a belföldi szereplőköz, mint annak a tényleges ára, a dollárimportnál pedig még nagyobb volt a különbség. Mivel kohászati áremelés a gépjárműtől a mezőgazdaságig számos hazai termelőt érintene, az árhivatal 1977. január 1. helyett csak egy évvel később javasolta végrehajtani az áremelést; mivel már enélkül is 4,5%-os fogyasztói ár-növekedést terveztek 1977-re.³⁵

Az állami költségvetésre mind komolyabb terhet rótt az árkülönbözetek megtérítése és a termelők dotációja. A koherens adatsorok hiánya miatt nem könnyű pontos képet alkotni a magyar államháztartás tényleges helyzetéről – ezekben az években sem.³⁶ A deficittel továbbra is trükközött a Pénzügyminisztérium (PM): még az ÁTB-nek szóló, szigorúan titkos 1976. augusztusi jelentésében is 2,3 milliárd Ft-os várható deficitről írt (amely így alatta maradt volna az 1975. évi 3 milliárdos hiánynak). Csak a tájékoztató többszöri átolvasása után tűnik fel, hogy a PM figyelmeztetett a költségvetés vártnál nagyobb hiteligenyére: ekkor a tervezett 34 milliárd Ft helyett 46–47 milliárdra becsülték. Valójában ez az *állami bevételek és kiadások tényleges különbözete*, amely meghaladta a kiadások főösszegének 10%-át – ezt

³³ Az V. ötéves terv árpolitikai koncepciója. 1975. március 5. MNL OL XIX-A-121-b 17. d.; az ÁTB 5022/1975. sz. határozata. 1975. március 27. MNL OL XIX-A-121-c 1. d.

³⁴ A Magyar Szocialista Munkáspárt XI. kongresszusa, 1975. március 17–22. Budapest, 1976.

³⁵ Az 1977. évi termelői ár-intézkedések végrehajtásának irányelveire és programjára. 1976. március 11. MNL OL XIX-A-121-b 25. d.

³⁶ A korábbi évek költségvetési trükkjeiről, a katonai kiadások, illetve a külkereskedelmi árkiegyenlítés kezeléséről lásd Germuska Pál: *A katonai és védelmi kiadások alakulása és hatása a nemzetgazdaságra 1949 és 1979 között*. Társadalom és Honvédelem, 11. évf. (2007) 3–4. sz. 29–68.; Germuska Pál: „... nem tudunk egyensúlyba kerülni”. *Külkereskedelmi árkiegyenlítés – költségvetésen kívül és belül*. In: Baráth Magdolna – Bánkúti Gábor – Rainer M. János (szerk.): *Megértő történelem. Tanulmányok a hatvanéves Gyarmati György tiszteletére*. Budapest, 2011. 383–394.

a Magyar Nemzeti Bank által felvett külföldi kölcsönnel fedezték. Ugyancsak sokkolónak tűnik, hogy az 1976. évi 330 milliárd Ft-os összes állami kiadásból 108 milliárdot (32,7%) tett ki a vállalatok és különféle szövetkezetek támogatása.³⁷

Árfronton továbbra is a halogatás volt jellemző, miközben az Országos Anyag- és Árhitvány és a PM 1977. januári elemzéséből is kiderült, hogy a termelői árak rendre magasabbak, mint a fogyasztói árak, és a különbözetet az állami költségvetés pótolja. A fogyasztói árak többnyire még az emelések után sem tükrözték a termékek tényleges költségét, bekerülését, nem voltak „értékarányosak”. Az árak így nem töltötték be szerepüket, egyre gyarapodtak az egyedi állami beavatkozások. A vállalatok jövedelmezőségét állami támogatásokkal biztosították, és még ez a jövedelmezőség sem tükröződött a beruházási források elosztásánál. Az ár- és a pénzügyi rendszer átfogó felülvizsgálatára tettek javaslatot, amelynek révén lényegesen csökkenteni lehetne az állami támogatásokat, különösen a mezőgazdaságban. Kétszintű árrendszer bevezetését tartották célszerűnek: a különféle adókat tartalmazó termelői árak jelentős csökkentését és a fogyasztói árak 10%-ot meg nem haladó emelését. A termelői és fogyasztói árak közé pedig forgalmi adót javasoltak beékelni, amely pótolja az állam kieső adóbevételeit. Fontosnak ítélték, hogy az állami árszabályozás gyorsabban és rugalmasabban alkalmazkodjék a nemzetközi árváltozásokhoz. Felvetették a kereskedelmi és nem kereskedelmi valutaárfolyamok közelítésének szükségességét is. Gazdasági okokból célszerűnek tartották volna az árreformot minél előbb végrehajtani, ám annak előkészítését nem látták megoldhatónak 1979. január 1-ig. *Ezért eleve 1980 januárját tűzték ki a nagyszabású áremelések bevezetésére.*³⁸

Félfordulat

Az első lényeges koncepcionális váltás a külgazdasági-külkereskedelmi politikában történt, mert a pártvezetés e területen fogadta el legelőször a közgazdasági elit érvelését.³⁹ A szakmai előkészítés már az MSZMP XI. kongresszusa után megkezdődött. Az MSZMP PB 1975 júliusában feladattervbe foglalta, hogy a világgazdasági változásoknak a hazai gazdaságpolitikára gyakorolt hatásairól külön elemzést kell készíteni.⁴⁰ Az MSZMP KB Gazdaságpolitikai Osztálya munkabizottságot alakított, amely további hat albizottságot szervezett, több száz szakértő bevonásával.

A *hosszú távú külgazdasági politika irányelvei* címet viselő, mintegy 80 oldal terjedelmű előterjesztést végül 1977 márciusában nyújtotta be a munkabizottság az MSZMP PB-nek. A jelentés egyértelműen leszögezte, hogy a tőkés gazdaságok válságával párhuzamosan tudományos–technikai forradalom zajlik a világban, a gazdaság minden területét érintik a szerkezeti változások, az energiahordozók és nyersanyagok áremelkedése tartós lesz, és a negatív hatások erőteljesen érintik Magyarországot is. Az importáraknak a magyar exporttermékek árát jelentősen meghaladó emelkedése súlyos csapást mért a hazai gazdaságra: az 1972–1976 között – a cserearányok romlása miatt – elszenvedett veszteséget az 1975. évi

³⁷ Az 1976. évi pénzügyi helyzet várható alakulásáról és az 1977. évi állami költségvetés irányelveiről. 1976. augusztus. MNL OL XIX-A-121-b 30. d.

³⁸ Tájékoztató az árrendszer távlati fejlesztésére irányuló munka állásáról. 1977. január 26. MNL OL XIX-A-121-b 36. d.

³⁹ Csizmadia Ervin: *Diskurzus és diktatúra. A magyar értelmiség vitái Nyugat-Európáról a késői Kádár-rendszerben.* Budapest, 2001. 30–40., 51–71. Csizmadia könyvében a Nyugat percepciójának változását vizsgálta a különféle elitcsoportokban. Öt elitcsoportot különített el: a pártvezetést, a pártértelmiséget, a külpolitikai, a közgazdász és az ellenzéki elitet.

⁴⁰ Az MSZMP PB 1975. július 28. ülésének jegyzőkönyve. MNL OL M-KS. 288. f. 5/669. ó. e.

nemzeti jövedelem 23%-ára, az 1977–1980 közötti időszakban keletkezőt pedig a várható 1980. évi nemzeti jövedelem 26–33%-ára becsülték a szakértők. Az évi 5–6%-os gazdasági növekedés fenntartása mellett immár ugyanolyan hangsúlyt kapott a népgazdaság egyensúlyának „megszilárdítása”, amely a külső fejlesztési források csökkenését vetítette előre. A jelentés – meglehetősen optimistán – 1980-ra egyensúlyba hozhatónak minősítette a külkereskedelmi mérleget.

A tervezet egyszerre kívánta a KGST-vel, azon belül is főként a Szovjetunióval még intenzívebbé tenni a gazdasági együttműködést, és tovább bővíteni a tőkés országokkal a kapcsolatokat. Külön kitért arra, hogy Magyarországnak szorgalmaznia kell a KGST és a Közös Piac közötti tárgyalásokat, és elő kell segítenie az összeurópai gazdasági együttműködést – Európa békés fejlődése érdekében. A fejlődő országokkal a kölcsönös előnyök alapján kívánták bővíteni a kereskedelmet, nem kizárva a segítségnyújtást sem (vámkedvezmények, szakemberképzés stb. útján).

A tervezet szorosan összekapcsolta a külpiazi expanziót és a hazai gazdaságban szükséges változtatásokat. A kivitel jelentős bővítését szelektív fejlesztési politikával tartották megvalósíthatónak: a kevés importterméket használó, hazai nyersanyagbázisra épülő, magas hozzáadott-értékkel rendelkező, jelentős szellemi kapacitásokat bevonó ágazatok és termékek fejlesztésével. Az exportot támogató fejlesztéseket a következő területekre kívánták koncentrálni: gépipar (járműgyártás, elektronika, híradástechnika és műszergyártás, mezőgazdasági és élelmiszeripari gépgyártás); mezőgazdaság és élelmiszeripar (gabona, hús és húskészítmények); alumíniumipar; vegyipar (gyógyszerek és növényvédő-szerek, petrokémia és gumipar); továbbá a könnyűipar (textil, ruházat, bőrárak, bútorok). A kulcsfontosságú iparágakban (elektronika, gyógyszeripar, energiagazdálkodás) célzott, komplex fejlesztési programokkal kívánták gyors eredményeket elérni. Az ár- és pénzügyi rendszer olyan átalakítását tűzte célul a tervezet, amely a belföldön alkalmazott árakban és a külkereskedelmi árfolyamokban jobban követi a világpiazi folyamatokat, és fokozatosan elvezet a forint konvertibilitásának megvalósításához.

Az irányelveket 1977. április 6-án kiindulási alapként elfogadta az MSZMP PB, és egy új, egységes dokumentum kidolgozását írta elő, amely integrálja a népgazdaság termelési szerkezetének korszerűsítéséről szóló január 25-i határozatot is.⁴¹ Megkezdődött tehát a gazdaságpolitikai irányvonal fokozatos átértékelése. Az új egységes előterjesztést 1977. október 20-án fogadta el az MSZMP KB, a jóváhagyott külgazdasági és fejlesztési irányelvek azonban szót sem ejtettek a legsúlyosabb problémáról, a külkereskedelmi mérleg hiányáról és az eladósodásról.⁴²

Az orientációváltás hatásai természetesen nem jelentkeztek egyik pillanatról a másikra. A PM 1977. augusztusi tájékoztatójából meglehetősen negatív tendenciák rajzolódtak ki: gyorsult ugyan a gazdasági növekedés (7%-ra), ám a behozatal a vártnál gyorsabban nőtt, és nem sikerült megfelelő mértékben növelni a gazdaságos exportot, a cserearányok pedig tovább romlottak. Mindemelllett a beruházási források kiáramlása változatlanul dinamikus volt. Rubel viszonylatban a tervezett 1,3 milliárd Ft-os passzívum helyett 1 milliárdos aktívum keletkezett már az első félévben, a dollárviszonylatban pedig a tervezettel ellentétesen az import kétszer olyan mértékben bővült, mint az export. Az állami költségvetés a deficit eltakarására szolgáló hiteligénye is meghaladta 1977-ben a tervezettet: elérte a 40 milliárd

⁴¹ Az MSZMP PB 1975. április 6. ülésének jegyzőkönyve. MNL OL M-KS. 288. f. 5/715. ő. e.

⁴² Az MSZMP KB 1977. október 20. ülésének jegyzőkönyve. MNL OL M-KS. MSZMP KB 288. f. 4/151-152. ő. e.

Ft-ot. A termelő szektor támogatása ugyancsak dinamikusan növekedett: az ipari szektor támogatása 114 milliárd Ft-ot, a mezőgazdasági szövetkezetek támogatása további 14,9 milliárdot tett ki. Eszerint az állami költségvetés várható kiadásainak a 35%-ára rúgtak a dotációk. Az 1978-as költségvetés tervezésénél több áremelés után is növekvő vállalati támogatási igénnyel és nagyobb állami hitelfelvételi kényszerrel számoltak: a deficit fedezése immár 54 milliárd Ft-ot szántak. Ezért a PM a gazdaságos export növelését tartotta elsődleges célnak.⁴³ A tájékoztató mellékletéből kiolvasható deficitszámokat a GDP-hez viszonyítva a kiszámítható: 1976-ban a GDP 5,7%-át, 1977-ben várhatóan 6,9%-át tette ki az államháztartási hiány.

A beruházások tényleges allokációja ráadásul továbbra sem igazodott a kinyilvánított politikai szándékokhoz. 1977-ben például a 130 milliárd forintnyi állami termelő beruházás 77%-a importhelyettesítési célt szolgált, az exportot bővítő alig 7–8%-ot tett ki. Az ipari beruházások 40%-a pedig az energetikában valósult meg. A felvett újabb hitelek jelentős részét nem új fejlesztésekre, hanem egyre nagyobb részben a korábbi hitelek megújítására, a legrosszabb kondíciójú, rövid lejáratú hitelek kiváltására fordították.⁴⁴

Az általános áremelést egyre tovább odázták. 1978. január 1-jével csak a kohászati termékek termelői árai emelkedtek 20–23%-kal. Ráadásul ugyanezen döntésével az ÁTB fel is szólította az OT-t, az Árhivatalt, a PM-et és az Építési és Városfejlesztési Minisztériumot: találjon megoldást arra, hogy a vasbetonelemek és épületszerkezetek árainak emelkedése ne jelentkezzen érdemben a lakásokért fizetendő árban.⁴⁵

A feltételek romlása – az egyensúlyi politika felülkerekedése

1978 elején a Magyar Nemzeti Bankban (MNB) készült egy belső használatú elemzés, amely felhívta a figyelmet, hogy az év végére Magyarország bruttó adóssága eléri a 8 milliárd USD-t, illetve a költségvetési hiány és a külkereskedelmi mérleg hiányának fedezésére 1979-ben is olyan mértékben kell további hitelt felvenni, amely aligha biztosítható a piacokról. Timár Mátyás jegybankelnök a Magyar Nemzeti Bank vezetőségi ülésén ugyan nem értett egyet a jelentés fő megállapításaival, azonban nem tiltotta meg, hogy a Közgazdasági Főosztály a Pártközpontnak és minisztériumoknak azt megküldje. 1978 februárjában a jelentést megvitatatta az MSZMP Gazdaságpolitikai Bizottsága, és olyannyira magáévá tette annak megállapításait, hogy ebből kiindulva készült a tavasz folyamán a PB elé kerülő elemzés. A PB 1978. június 13-i ülésén szembesítették Kádárt és a legfelsőbb vezetést a *fizetéseképtelenség* rémével: 1978 végén a nettó adósság eléri a nemzeti jövedelem 36%-át, a magyar export 73%-át; 1980-ra viszont az export másfélszeresét fogja kitenni, és bruttóban túllépi a 10 milliárd USD-t. Az előterjesztést jegyző KB Gazdaságpolitikai Osztály azt is felvetette, hogy új hitelforrásokra van szükség, és javasolta, hogy ha a Szovjetunió visszautasítaná Magyarország 1 milliárd USD-s hosszú lejáratú hitelkérelmét, akkor Budapest csatlakozzon az IMF-hez és a Világbankhoz.⁴⁶

⁴³ Az 1977. évi pénzügyi helyzet várható alakulásáról és az 1978. évi állami költségvetés irányelveiről. 1977. augusztus. MNL OL XIX-A-121-b 41. d.

⁴⁴ Cseszka: *Lefagyott a rendszer, a mechanizmus befejeződött*, 101., 104.

⁴⁵ Az ÁTB 5012/1978. sz. határozata. 1977. március 24. MNL OL XIX-A-121-c 2. d.

⁴⁶ Mong: *Kádár hitele*, 162–163.

1978 tavaszán az előző őszi külgazdasági stratégia megvalósítására a Minisztertanács titkos határozata alapján a különféle minisztériumok sorra terjesztették elő intézkedési terveiket az Állami Tervbizottságnak.⁴⁷ Majd 1978 júliusában a KKM és az OT együttesen terjesztette be a hosszú távú külgazdasági stratégiát. A dokumentum abból indult ki, hogy Magyarország számára meghatározóak a nemzetközi gazdasági kapcsolatok, és a külkereskedelmi áruforgalom további gyors bővülésével számoltak. A nemzetközi munkamegosztásba való nagyobb mértékű bekapcsolódáshoz fejlesztésekkel kívánták fokozni az exportálható termékek gyártását, előállítását. Az importnál csökkenteni tervezték a nyersanyagok behozatalát, és inkább a technológiaimportot kívánták előtérbe helyezni. Az ár- és árfolyam-politika átalakításával szándékoztak biztosítani, hogy a termelők és a felhasználók közvetlenül és fokozottan érzékeljék a külső piacok értékétét. Néhány szociálpolitikai kivételtől eltekintve megszüntetendőnek tartottak mindenfajta importtámogatást, az exporttámogatást pedig szelektíven kívánták alkalmazni, és csak a fejlesztés fázisában.

Leszögezték: dinamikusan bővíteni kell a külkereskedelmet a KGST partnerországokkal, új behozatali lehetőségeket kell felkutatni. A fejlődő országokból növelni lehet a nyersanyagok importját, az oda irányuló kivitelben pedig a komplett ipari technológiák és műszaki szolgáltatások kivételére kell helyezni a hangsúlyt (vízgazdálkodás, mezőgazdaság, oktatás stb.). A hazai könnyűipar és feldolgozóipar fontos felvevőpiacaiaként tekintettek erre az országcsoportra, és az említett iparágak fejlesztésébe bevonhatónak gondolták a tőkeerős (például arab) országokat. A fejlett országokkal a kölcsönös előnyökön alapuló kereskedelmet kívánták fejleszteni – akár nyugati működő tőke bevonásával is. Meg kívánták őrizni Magyarország kedvező megítélését a nemzetközi pénzpiacokon, hogy hitelképessége ne romoljon.

A számítások azt mutatták, hogy 1980-ra a nem rubel eladósodás jócskán meghaladja az V. ötéves tervben tervezett mértéket, és ilyen magas adósságszolgálat mellett aligha lesz lehetőség új forrás bevonására. A belső extenzív források sem bővülnek, tehát a gazdasági növekedés mértéke elkerülhetetlenül csökkenni fog. Mivel más KGST országok is növekvő nyugati adóssággal küzdöttek, mindannyian a dollárexportjuk fokozására kényszerültek, és így kevésbé bővült a KGST-n belüli kereskedelem. A Komplex Program lassú előrehaladása miatt 1990-ig nem számítottak a fejlődés gyorsulására, amelyhez hatékonyabb hitelrendszerre, a multilaterális kapcsolatok szélesítésére lett volna szükség. A szocialista együttműködésnek mindezek ellenére változatlan prioritást biztosítottak: az energia és nyersanyagszükségletet a lehető legnagyobb mértékben ebből a relációból kellett beszerezni. A szocialista exportban egyre nagyobb igény volt a korszerű gépekre és technológiákra, ezek hazai fejlesztésére kívánták koncentrálni.

Úgy értékelték, hogy a tőkés piacokon az árváltozások tartósak, számos nyugati gazdaság újra recesszióban van. A magyar fizetési mérleg javítása érdekében nyugati export-expansziót tartottak szükségesnek, ám ezt akadályozta a lanya konjunktúra és a protekcionista intézkedések sora. Néhány kiemelt partnerországra kívánták ezért a magyar erőfeszítéseket koncentrálni: Német Szövetségi Köztársaság, USA, Japán, Franciaország, Egyesült Királyság, valamint Olaszország és Ausztria. Az Európai Gazdasági Közösséget (EGK) a tagországok „közös protekcionizmusának szervezőjének” nevezték, amely fékezi a kapcsolatok fejlődését. Ugyanis a különféle diszkriminatív kereskedelmi korlátozások a Közös Piac területére irányuló magyar export mintegy 40%-át sújtották. A korlátozások ellen fel kívántak lépni: tőkeerős nagy cégekkel kétoldalú kapcsolatokat kiépíteni, egyes ágazatokban megegyezésre

⁴⁷ Lásd MNL OL XIX-A-121-b 46–47. d.

jutni az EGK-val, továbbá a GATT-nál (*General Agreement on Tariff and Trade*) és más fórumokon a többi KGST tagországgal együtt hatékonyabban fellépni.

Úgy vélték, ahogyan a fejlődő országokkal bővül a politikai együttműködés, úgy növekszik a segítségnyújtási, támogatási és hitelfelvételi igény Magyarország felé. A korlátozott hazai lehetőségek miatt célzott segítségnyújtást tartottak csak megengedhetőnek. Ugyanakkor a fejlett országokénál nagyobb mértékben kívánták bővíteni az áruforgalmat a harmadik világgal, mert számos fontos nyersanyag volt beszerezhető a térségből, illetve a magyar élelmiszergazdaság és gépipar számára fontos exportpiacot jelentett.⁴⁸

Az ÁTB 1978 júliusában elfogadta és a további tervezés alapjává tette a dokumentumot.⁴⁹

Az aktuális ötéves terv félidejéhez érkezve az OT, az MNB, a PM és a KKM áttekintette a kulcsfontosságú dollárexport helyzetét. Az eredeti tervek – az egyensúly 1980-ra való helyreállítására érdekében – a dollárexport *110%-os növelését* tűzték célul. Az állam mintegy 45 milliárd Ft-nyi exportfejlesztési hitelt biztosított a vállalatoknak nyugaton is eladható termékek fejlesztésére, korszerű technológiák beszerzésére. 1976–1977-ben 25%-kal bővült a nyugati export, de 130 millió dollárral még így is elmaradt a tervektől. A felmérések alapján a dokumentum 1,6 milliárd USD-re tette az export elmaradását a tervidőszak végéig (1980). A kiesés egy részét a tényleges szállítási volumen csökkenése, más részét például a mezőgazdasági termékek árának esése okozta. E negatív scenárió bekövetkezése esetén az ötéves áruforgalmi mérleghiány elérheti a 3 milliárd USD-t – szölt a figyelmeztetés. Apró betűkkel, de már itt szerepelt az is, hogy *az MNB szerint 1979 elejére a rövidtávú hitelfelvételekkel Magyarország eléri a gazdaságilag elviselhető határt*. A dokumentum az intézkedések között nemcsak az exportfejlesztési hitelek bővítését nevezte meg, hanem a gazdaságtalanul exportálható termékek kivételének leállítását vagy csökkentését is. Azt is világosan megfogalmazták, hogy az áruforgalmi és a fizetési mérleg egyensúlya kizárólag az export fokozásával nem érhető el, ezért fokozatos importkorlátozó intézkedéseket tartottak szükségesnek.⁵⁰

1978-ban a termelői áremeléseknek és a szabályozás módosításának köszönhetően az államkincstár több bevétellel gazdagodott, így a költségvetés hitellel fedezendő hiányát 44,3 milliárd Ft helyett csak 37 milliárdra várta a PM 1978 augusztusában. A dollár külkereskedelem kedvezőtlen alakulása miatt azonban a konvertibilis eladósodás vészesen emelkedett. Az 1979. évi költségvetés tervezéséhez ugyanakkor változatlanul nem fogalmaztak meg radikális intézkedéseket: fogyasztói áremelésekről szó sem esett, mindössze az általános nyereségadó 4 százalékpontos emelését javasolták.⁵¹

1978 végére a konvertibilis bruttó adósság túllépte a 10 milliárd USD-t. A gazdaságpolitikai fordulat végrehajtását nem lehetett tovább halasztani. Az MSZMP KB 1978. december 6-i ülésén olyan határozatot fogadott el, amely a gazdasági növekedést alárendelte *a külső és belső fizetési egyensúly helyreállításának* – az életszínvonal emelésében addig elért eredmények megtartásával.⁵²

Az ÁTB 1978 decemberében – saját júliusi határozatának megfelelően – döntött a leg-gazdaságtalanabb export csökkentéséről, megszüntetéséről. A PM és a KKM által benyújtott

⁴⁸ Hosszú távú együttműködési elgondolások a szocialista, a fejlett tőkés és a fejlődő országokra. 1978. július 11. MNL OL XIX-A-121-b 50. d.

⁴⁹ Az ÁTB 5030/1978. sz. határozata. 1978. július 27. MNL OL XIX-A-121-c 3. d.

⁵⁰ Az V. ötéves tervben előirányzott dollár viszonylatú export teljesítésének helyzete és javaslatok a szükséges intézkedésekre. 1978. július 12. MNL OL XIX-A-121-b 50. d.

⁵¹ Az 1978. évi pénzügyi helyzet várható alakulásáról és az 1979. évi állami költségvetés irányelveiről. 1978. augusztus. MNL OL XIX-A-121-b 51. d.

⁵² Cseszka: *Rendszerválság*, 139–140.

elemzésből kiderül: a korábbi években főként a kohászat, a könnyűipar és a mezőgazdaság exportja növekedett anyagigényes termékekkel vagy nyersanyagokkal; a kivitel alig harmada volt késztermék. Ez az export ráadásul magas importtartalmú volt. Az import ártámogatások következtében a termelők elvesztették áttekintésüket a nyersanyagárak felett. Az ágazatonkénti, sőt termékenkénti egyedi szabályozók, támogatások és preferenciák lényegében áttekinthetetlené tették az export gazdaságosságának mérését. Az ÁTB elrendelte: az exporttámogatásokat összesen 3 milliárd Ft-tal kell csökkenteni a visszatérítési kulcsok 5–15 százalékpontos leszállításával. Rubelviszonylatban a könnyűiparban így az állami visszatérítés mértéke 30–75%-ról 25–65%-ra, a kohászatban 4,5–26,3%-ról 0–20,4%-ra, a mezőgazdaságban 8–27,5%-ról 16%-ra csökkentek. Dollárviszonylatban 2–7 százalékponttal csökkent az állami visszatérítés: a legmagasabb továbbra is a könnyűiparban maradt 31–47%-kal, ezt követte a vegyipar 15–30%-kal, majd a gépipar 22–25%-kal és a kohászat 20%-kal, valamint az élelmiszeripar 15%-kal. Továbbá külön listán konkrét vállalatok konkrét termékeit kitiltották az exportforgalomból (például víztisztító-gép, műanyagárúk), másokat pedig az állami visszatérítésből (pl. méterárúk) azok kirívó gazdaságtalansága miatt.⁵³

A restriktióknak köszönhetően 1979-ben némileg javult a külkereskedelmi egyenleg, azonban az importkorlátozás éppen a korszerű technológiák behozatalát vetette vissza leginkább, ami fokozódó nehézségeket idézett elő az élenjáró elektronikai és gépipari vállalatoknál. 1979 júniusában az MSZMP KB hozzájárult, hogy a fogyasztói árakat már egy hónappal később, a termelői árakat pedig 1980. január 1-jével emeljék. A fogyasztói áremelés ugyan átlagosan csak 4%-ot tett ki, az élelmiszerek viszont 20%-kal drágultak, ami sokkhatásként érte a dotált és stabil árakhoz szokott lakosságot.⁵⁴

1979 decemberében a megállíthatatlanul növekvő külföldi adósság kérdése is napirendre került a KB ülésén az 1980. évi terv megvitatásakor, de az exportfokozást sürgető szlogenek megismétlésén túl nem történt érdemi intézkedés. A Szovjetunió afganisztáni intervenciója, majd a lengyel válság rendkívül feszültté tette a nagyhatalmak viszonyát, és visszavetette a kelet–nyugati együttműködést. A Közös Piac országai és az USA szigorították az embargós intézkedéseiket, a szovjet blokk országai pedig igyekeztek minimalizálni nyugati importjukat. A KGST-ben ismét felerősödtek az autarkias törekvések, ugyanakkor világosan megfigyelhető volt a nemzeti érdekek erőteljesebb képviselése, a középtávú szállítási egyeztetéseket mind keményebb viták kísérték. A nemzetközi pénzügyi piacokon 1980–1981-re radikálisan beszűkült a hitelkínálat, és lényegesen drágult a hitelfelvétel, ami egyre nehezebb helyzetbe hozta Magyarországot. Az IMF-be való belépés 1978-tól újra napirenden volt, a Nemzeti Bank és a Pénzügyminisztérium meg is kezdte az előzetes tárgyalásokat, az MSZMP KB pedig 1981. október 22-én jóvá hagyta a belépési kérelem benyújtását. Szinte a magyar felvételi kérelem átadásával egy időben hirdették ki Lengyelországban a hadiállapotot, aminek következtében felerősödött a betétkivonás: az MNB-ből mintegy 1,4 milliárd USD értékű betétet vontak ki. 1982 elejére kritikussá vált a helyzet a magyar bankok 20–30 millió USD-s tételekben néhány napos kölcsönöket vettek fel, hogy az aktuális fizetési kötelezettségeknek eleget tudjon tenni Magyarország. Az IMF tagság 1982. július 7-i elnyerését követően lélegezhetett fel valamennyire a pénzügyi kormányzat, az első 474 millió SDR összegű *stand-by* hitel elhárította az azonnali államcsőd veszélyét. 1982. december 1-jén az MSZMP KB a következő évi népgazdasági tervről tárgyalva elfogadta, hogy immár elkerülhetetlen a lakossági

⁵³ Az export gazdaságosságáról, javaslatok a leggazdaságtalanabb export csökkentésére, illetve megszüntetésére. 1978. november. MNL OL XIX-A-121-b 53. d.; az ÁTB 5053/1978. sz. határozata. MNL OL XIX-A-121-c 3. d.

⁵⁴ Az MSZMP KB 1979. június 29. ülésének jegyzőkönyve. MNL OL M-KS 288. f. 4/163–164. ó. e.

fogyasztás csökkentése, és hogy a finanszírozhatóság fenntartása érdekében a reálbéréket az 1975–1976-os szintre kell visszavágni.⁵⁵

Válságkezelés és eladósodás

Az 1970-es évek főbb gazdaságpolitikai intézkedéseinek áttekintése után most térjünk vissza eredeti kérdésfeltevésünkhöz. A felsorakoztatott dokumentumok, úgy vélem, kellően bizonyították, hogy a gazdaságirányításban legfontosabb szerepet játszó minisztériumok és főhatóságok (OT, Pénzügyminisztérium, Külkereskedelmi Minisztérium, Országos Anyag- és Árhivatal) a világszerte kirobbanásának a pillanatától észlelték és közvetítették a szaporodó válságjeleket a kormány felé. 1974 februárjában megszülettek az első javaslatok, hogy a belföldi árakat jelentős emelésekkel kell hozzáigazítani a világszerte árhoz. Ezeket az elképzeléseket azonban a kormány gazdasági kabinetje, az Állami Tervbizottság visszaverte, ezért a minisztériumok a későbbiekben – érzékelve a politikai korlátokat – eleve puhább javaslatokkal álltak elő. Az 1975–1976-ban végrehajtott áremelések enyhítettek ugyan az állami költségvetés terhein, de nem szüntették meg az alapvető feszültséget: a termelők és a lakosság „megóvása” érdekében még mindig messze voltak a magyarországi árak a tényleges, reális árszinttől. Az árrendszer problémáin és a külkereskedelem nehézségein sorra kiütköztek a magyar gazdaság súlyos hiányosságai: a nem hatékony vállalatok és szövetkezetek termelésének és exportjának támogatása, a lakosság fogyasztási és életszínvonalának fenntartása, az importtermékek dotációja többet emészt fel, mint amennyi bevétellel rendelkezik az állam.

A Pénzügyminisztérium idézett jelentéseiből világosan kiderült, hogy a magyar államháztartási hiány az 1976–1978 közötti években a GDP 6–7%-ára rúgott. Ezt közvetetten a külföldi kölcsönökből finanszírozták, az évtized második felében tapasztalt gyorsuló eladósodásnak tehát ez az egyik, eddig kevés figyelemre méltatott oka. A deficit leszorítására történtek ugyan halovány kísérletek, de ha sorra vesszük a különféle kiadási tételeket, láthatjuk, hogy a fogyasztók és a gazdaság szereplői egyaránt a megszorítások további elodázásában voltak érdekeltek. A lakosság több lakást, javuló infrastruktúrát és bővülő fogyasztást kívánt, az MSZMP vezetése pedig évekig megvédte a magyar társadalmat a világszerte változások sokkjától. A mezőgazdaság és az ipar jelentős része állami támogatások révén maradt talpon: közvetlen támogatások, importanyagok dotációja, exportösztönző szubvenciók tették papíron nyereségessé enigmatikus nagyvállalatok sorát éppúgy, mint kis termelőszövetkezeteket. Nyilvánvaló, hogy a támogatásokat csak fokozatosan lehetett csökkenteni a tömeges csőd és az export összezsugorodásának elkerülése érdekében.

A gazdaságpolitikai irányváltás talán éppen azért a külgazdasági politikában kezdődött el, mert a pártvezetés és a kormány abban bízott, hogy a külkereskedelem újraorientálásával húzóágazattá teheti az exportot, és kinőheti az egyre nyomasztóbb adósságot. Az 1970-es évek elejétől a KGST kereskedelem és együttműködés mind nyilvánvalóbb korlátai a nyugati nyitás felé terelték a magyar gazdaságpolitikát, aminek a nemzetközi politikai enyhülés kifejezetten kedvezett. Magyarország ezekben az években rendezte diplomáciai kapcsolatait leg-

⁵⁵ Cseszka: *Rendszerválság*, 141–146. Az IMF belépés részleteiről lásd továbbá: Torda Csaba: *A Nemzetközi Valutaalap és Magyarország*. In: Torda Csaba (szerk.): *Tudományos tevékenység a Vám- és Pénzügyőrségnél*. Budapest, 2008. 139–159.; Mong: *Kádár hitele*, 171–220.

fontosabb nyugati partnereivel, és évtizedes konfliktusokat zárt le az utolsó vagyoni szerződések megkötésével (az USA-val 1972-ben).⁵⁶ A *détente* előnyeinek dollárra váltását azonban nehezítették az EGK különféle protekcionista intézkedései. A közösségbe irányuló magyar export tekintélyes részét agrártermékek képezték, ezért 1968-tól Budapest tárgyalásokba kezdett az EGK szerveivel, hatóságaival. Sőt, a későbbiekben arra próbálta rávenni a többi KGST országot, hogy közösen alakítsanak ki együttműködés az EGK-val.⁵⁷ Mivel az EGK kizárta a szocialista országokat a preferencia-megállapodásokból, ezért azok kerülő úton próbáltak kedvezőbb kereskedelmi pozícióba kerülni: sorra csatlakoztak a GATT-hoz – Lengyelország 1967-ben, Románia 1971-ben, Magyarország pedig 1973-ban. Budapest diszkrimináció-mentes kereskedelmet várt a GATT-tagságtól, de az EGK továbbra is az „állami kereskedelmi” országok közé sorolta Magyarországot, így nem javultak a magyar termékek piaca jutásának feltételei.⁵⁸ Ez különösen az agráriumot érintette drasztikusan: a CAP (*Common Agricultural Policy*) miatt az EGK-ba irányuló magyar kivitel belülről 20 év alatt radikálisan visszaesett a mezőgazdasági és élelmiszeripari termékek aránya – az 1960-as évek eleji 60%-ról az 1980-as évek elejére 25%-ra.⁵⁹

Az 1977-es új külgazdasági koncepció mindezek miatt nem egyszerűen további nyugati nyitást szorgalmazott, hanem a fejlődő országokkal való szorosabb kapcsolatépítést tűzte célul. A hazai ipar és mezőgazdaság kínálata ráadásul szerkezetében, összetételében sokkal inkább megfelelt ezeknek a gazdaságoknak, amelyek különösen a gépipari termékek iránt érdeklődtek. Így 1974 és 1982 között közel nyolcszorosára emelkedett a magyar gépipari kivitel ebben az irányban; a nem szocialista gépexportból az 1974-es 36%-kal szemben 1982-ben már 75%-ot hasítottak ki. A legígéretesebb piacot a hatalmas extraprofithoz jutó kőolaj exportáló (OPEC) országok jelentették, mivel azok iparosítási és infrastruktúra fejlesztési programjaihoz hasonló javak, áruk voltak szükségesek, mint az 1950–1960-as évek szocialista iparosításához – ezekből pedig komoly termelési kapacitásokkal rendelkezett Magyarország. Ugyanakkor a verseny legalább olyan éles volt a fejlődő piacokon, mint fejlett világban, ráadásul számos politikai és gazdasági bizonytalanság jellemezte a harmadik világot: monokultúrás gazdaságaik nagyban függtek fő kiviteli termékük (például olaj – Líbia, Nigéria) áringadozásaitól, vagy súlyos konfliktusokba keveredtek (lásd Irak és Irán háborúja). A fejlődő világ tehát nem válhatta ki Nyugat-Európát a magyar exportban.⁶⁰

Amint azt az 1. és 2. táblázat számai mutatják, a magyar külkereskedelem dinamikusabban bővült az 1970-es években a KGST-n kívüli világgal, az export növekedése azonban rendre elmaradt az importétól. Ez különösen a fejlett tőkés országokkal folytatott külkereskedelemben volt nyomasztó, a korszerű félkész-termékekben és technológiákban megtestesülő tetemes importot ebben a relációban még kevésbé tudták a magyar vállalatok ellentételezni. Az 1970-es évek végi adminisztratív importkorlátozások, amelyek ekkorra már elkerülhetetlenek voltak az egyensúly helyreállításához, viszont éppen a szerkezetváltáshoz nélkülözhetetlen modern gépek, berendezések és tudás behozatalát minimalizálták.

⁵⁶ A vagyoni szerződésekről lásd: Honvári János: *Magyarország tőkés országokkal szembeni rendezetlen adósságai a II. világháború után*. Szakmai Füzetek, 2007. 21. sz. Budapesti Gazdasági Főiskola, KKKF 2007. 5–17.

⁵⁷ A KGST-n belüli vitákat az EGK-val kialakítandó viszonyról lásd Kansikas, Suvi: *Trade Blocs and the Cold War: the CMEA and the EC Challenge, 1969–1976*. Helsinki, 2012. 37–38., 78–79.

⁵⁸ Honvári: *XX. századi magyar gazdaságtörténet*, 451–452.

⁵⁹ Melega: *Külkereskedelmi politikánk és külpiaci helyzetünk*, 969–970.

⁶⁰ Melega: *Külkereskedelmi politikánk és külpiaci helyzetünk*, 972–973.

Időszak	Teljes külkereskedelem		Külkereskedelem a KGST országokkal	
	Import	Export	Import	Export
1960–1965 (1960 = 100)	155,0	176,4	156,6	185,0
1965–1970 (1965 = 100)	168,2	153,1	160,7	146,3
1970–1975 (1970 = 100)	213,9	196,3	213,1	212,9
1960–1975 (1960=100)	557,5	530,3	536,4	576,2
1976–1980 (1976 = 100)	130,1	136,5	119,5	124,9
1980–1985 (1980 = 100)	139,2	155,9	144,6	159,4

1. táblázat

A KÜLKERESKEDELEM ÉRTÉKÉNEK NÖVEKEDÉSE 1965 ÉS 1985 KÖZÖTT – A TELJES KÜLKERESKEDELEM, ILLETVE A KGST ORSZÁGOK TEKINTETÉBEN.

Forrás: saját számítás a *Külkereskedelmi indexsorok 1950–1999*. Budapest, 2001. 198–199. alapján.
Megjegyzés: 1975-ig a külkereskedelmi forgalmat devizaforintban mérték, 1976-tól folyó Forint értékben, ezért az 1975 előtti és utáni forgalom Forintban nem hasonlítható össze egymással.

Időszak	Külkereskedelem fejlett tőkés országokkal		Külkereskedelem fejlődő országokkal	
	Import	Export	Import	Export
1960–1965 (1960 = 100)	159,7	183,5	207,4	184,9
1965–1970 (1965 = 100)	193,7	187,8	151,5	136,1
1970–1975 (1970 = 100)	223,5	158,5	221,0	215,9
1960–1975 (1960=100)	691,5	546,4	694,3	543,4
1976–1980 (1976 = 100)	142,3	151,4	129,5	168,1
1980–1985 (1980 = 100)	135,4	140,2	99,7	165,9

2. táblázat

A KÜLKERESKEDELEM ÉRTÉKÉNEK NÖVEKEDÉSE 1965 ÉS 1985 KÖZÖTT – A FEJLETT TŐKÉS ORSZÁGOK, ILLETVE A FEJLŐDŐ ORSZÁGOK TEKINTETÉBEN.

Forrás: saját számítás a *Külkereskedelmi indexsorok 1950–1999*. 198–199. alapján. Megjegyzés: 1975-ig a külkereskedelmi forgalmat devizaforintban mérték, 1976-tól folyó Forint értékben, ezért az 1975 előtti és utáni forgalom Forintban nem hasonlítható össze egymással.

A felemás sikerű külkereskedelmi expanzió ilyen módon katasztrofális méretű külkereskedelmi deficithoz vezetett, amint az a 3. táblázatban látható – 1974 és 1980 között 5,76 milliárd US dollárra rúgott az összes veszteség. Az eladósodás másik fő oka tehát a gyenge külgazdasági teljesítmény volt, a mérleghiány finanszírozása az újonnan felvett hitelek tekintélyes részét szinte azonnal felemésztette.

	1970	1971	1972	1973	1974	1975	1976
Az egyenleg	-193	-492	132	504	-463	-1087	-592

	1977	1978	1979	1980	1981	1982
Az egyenleg	-704	-1565	-746	-603	-434	11

3. táblázat

MAGYARORSZÁG KÜLKERESKEDELMÉNEK EGYENLEGE 1970 ÉS 1982 KÖZÖTT, MILLIÓ US DOLLÁRBAN

Forrás: *Magyarország népessége és gazdasága. Múlt és jelen.* Budapest, 1996. 138–139.

Az a felismerés is megszületett az Országos Tervhivatalban 1976–1977 fordulóján, hogy visszafogottabb növekedés esetén kevésbé romlik a külkereskedelmi mérleg: ezt igazolta az 1976-os év, amikor 3%-os nemzeti jövedelem növekedés mellett majdnem felére csökkent a mérleghiány.⁶¹ A célul tűzött 5–6%-os növekedés fenntartásához azonban inkább újabb hiteleket hajtott fel az MNB, és a jegybank vezetése is csak 1978 elején értékelte át a helyzetet az addigi trendet kivetítve. A *gazdaságpolitikai fordulatot tehát az adósságpálya tarthatatlanná válása kényszerítette ki*, a pártvezetés csak ekkor járult hozzá a restriktív lépéssorozat elindításához.

	1973	1974	1975	1976	1977	1978	1979	1980	1981	1982
Bruttó adósságállomány	2118	2861	4199	5214	6253	9468	10507	11455	10740	10216
Nettó adósságállomány	805	1338	2000	2618	3580	6141	7123	7571	7477	7267
Folyó fizetési mérleg egyenlege	53	-617	-567	-499	-853	-1480	-824	-733	-698	-299
Cserearány veszteség (-) / nyereség (+) előző évhez viszonyítva		-425	-167	226	-152	38	-80	76	93	-49
Közvetlen áruexport	1463	2066	2209	2343	2661	3178	4063	4863	4884	4831
Adósságszolgálat	404	483	559	522	620	1107	1590	2014	2492	2312
Adósságszolgálati ráta százalékban	27,6	23,4	25,3	22,3	23,3	34,8	39,1	41,4	51,0	39,6

4. táblázat

MAGYARORSZÁG ELADÓSODÁSÁNAK ÉS ADÓSSÁGSZOLGÁLATÁNAK FŐBB ADATAI, 1973–1982.

ADATOK MILLIÓ US DOLLÁRBAN

Forrás: Baárné Nyitrai Ilona et. al: Külső eladósodás és adósságkezelés Magyarországon. In: Czoch Gábor et. al (szerk.): *Magyar gazdaságtörténeti szöveggyűjtemény. XVIII–XX. század.* Budapest, 2003. 593., 597. Megjegyzés: adósságszolgálati ráta = adósságszolgálat osztva a közvetlen áruexporttal.

⁶¹ Mong: *Kádár hitele*, 157.

A váltás azonban meglehetősen későn történt: ekkor már hatalmas refinanszírozandó adósságot cipelt Magyarország, ráadásul a második olajválság légkörében megugrottak a kamatok, és egyre kedvezőtlenebb kondíciókkal lehetett megújítani a hiteleket. A 4. táblázat egyértelműen mutatja, miként emelkedett kritikus szintre 1979–1981 között az adósságszolgálati ráta, aminek következtében 1981–1982 fordulójára Magyarország az államcsőd szélén egyensúlyozott. Az IMF-hez való csatlakozással végül sikerült elkerülni az összeomlást, de a hazai gazdaság továbbra is gyenge teljesítményt mutatott.

A késedelmes döntéshozatal, a megkésett gazdaságpolitikai fordulat tehát megbosszulta magát: lényegesen kedvezőtlenebb körülmények között, csak brutálisabb megszorításokkal lehetett helyreállítani az egyensúlyt. Adódik a kérdés: ha a szakapparátusok időben, néha kicsit köntörfalazva, de többé-kevésbé egyértelműen megfogalmazták a válságkezelési intézkedéseket, akkor az MSZMP vezetése miért várt éveket a határozott lépésekkel? Az egyik legfontosabb motivációra már az előbbieken utaltam: a társadalmi vívmányok megtartásának és a hazai termelők megóvásának jelszavával az állam vállalta át a terheket – amíg tudta. Továbbra is kérdés azonban, hogy a legfelsőbb vezetést vagy magát Kádár Jánost mennyire informálták pontosan a kockázatokról és veszélyekről.

Mong Attila *Kádár hitele* című könyvében felhívja a figyelmet arra, hogy az MSZMP KB 1970-es évekbeli gazdaságpolitikai titkárai, Németh Károly, majd Havasi Ferenc nem igazán pénzügyi szakemberek voltak, nem feltétlenül látták át a bonyolult hitelviszonyokat és a globális változásokat. A szakmai hiányosságok vélhetően hozzájárultak a szakapparátusoktól érkező jelzések hibás, késedelmes, pontatlan dekódolásához.

Az akkori pénzügyminiszter, Faluvégi Lajos 1988/89-es életútinterjújában a változások fő kerékkötőjének az MSZMP KB Gazdaságpolitikai Bizottságát (GPB) tartotta, amelyben a pártapparátusok mellett ott ültek a szakszervezetek képviselői is, akik nem éppen reformelkötelezettségűkről voltak ismertek: „...a szakapparátus által írt anyag – legyen az pénzügy, vagy OT, vagy külker, vagy bárki – nem kerülhetett a PB elé, csak a PB osztály által írt anyag, és a titkár által aláírt anyag. Tehát elkészült egy éves terv, azt benyújthatta a pénzügyminiszter vagy az OT elnöke a Gazdaságpolitikai Bizottsághoz. Az megtárgyalta, hozott egy állásfoglalást, és az osztály írt egy anyagot a PB-nek. Az az anyag ment el.” Megítélése szerint mindig tartalmi változáson ment át minden fontos előterjesztés, mert a GPB-ben „más erőviszonyok jöttek. Az egész vita egy egész más aspektust kapott, mint amiből a szakapparátus azt megcsinálta.”⁶²

Timár Mátyás MNB-elnök nem nevezett meg felelős erőt vagy csoportosulást, ugyanakkor naplójában világosan rögzítette 1982 februárjában: „[19]75 óta tucatszor leírtuk különféle előrejelzésekben, hogy ezt így nem lehet tovább folytatni. Négy évet elvesztettünk. [19]79-től történtek intézkedések, de bejött a második olajárrobbanás és a világpolitikai helyzet kiéleződése.” Más helyen (1980. szeptember) úgy fogalmazott, hogy a „Bankba jövelem óta” (azaz 1975-től) számos beadványban rögzítette véleményét és javaslatait az egyensúlyi problémákról, a gazdaságirányítás javításáról és a gazdaságpolitikáról – lényegében különösebb visszhang nélkül.⁶³

Egykori helyettese, Fekete János 1999-es visszaemlékezésében viszont egyértelműen az MSZMP legfelső vezetésére és magára Kádár Jánosra hárította a felelősséget. Szerinte az 1973-as árrobbanás vetette vissza a reformgondolkodást, és a „politika” ragaszkodott ahhoz,

⁶² Faluvégi Lajos interjú. Készítette Voszka Éva 1988–89-ben. OSZK 1956-os Intézet Oral History Archívuma, 136. sz. 246., 247.

⁶³ Timár Mátyás: *Válság – váltás – változások. Jegyzetek. 1979–1994.* Budapest, 1998. 39., 19.

hogy Magyarországon ne lehessen 3–4%-nál magasabb infláció, miközben a fejlett országokban 10% fölé emelkedett a fogyasztói árnövekedés. Fekete számítása szerint Magyarország mintegy 365 milliárd Ft veszteséget szenvedett el az árrobbanás miatt (véltetően közel egy évtized alatt), és a politikai vezetés ragaszkodott ennek kivédéséhez. „Ebben benne volt az – szögezte le Fekete ismét –, hogy a politikai vezetés (elsősorban Kádár) nagyon inflációellenes álláspontra helyezkedett [...] Azt mondta [Kádár], hogy a magyar emberek eddig kétszer veszítették el a megtakarításaikat az elmúlt 50 évben [...] Egyszóval mindig is infláció-érzékeny ország voltunk.”⁶⁴

Noha a vizsgált korszak fiskális, illetve monetáris politikájának meghatározó figurái más-hová helyezik a hangsúlyokat, nem kétséges: Kádár és a csúcsvezetés lényegében tisztában volt a kockázatokkal és lehetséges mellékhatásokkal, és *tudatos* politikai döntés volt végső-kig feszíteni a húrt. A fentiekből talán kitűnt, hogy a *szakpolitikai javaslatok* eleve valamifajta öncenzúrával születtek annak érdekében, hogy átmenjenek a *politikai szűrőn*, és így többszörösen veszítettek határozottságukból és hatékonyságukból. A *szakpolitika* szempontjait tehát rendre felülírták a *pártpolitikai* érvek – nem először és nem utoljára a magyar 20. században.

PÁL GERMUSKA

A Wasted Half Decade – Economic Crisis and Crisis Management in Hungary, 1973-1979

The article investigates the “long 1970s” (1968–1982), when Hungary re-orientated its economic and foreign trade relations. Hungary had always been a proponent of CMEA cooperation and when it realized that Socialist integration stagnated at the level of a bilateral exchange of commodities, Budapest gradually adopted a policy of opening to the world outside the CMEA. The year 1977 was a turning point in economic policy, the Hungarian elite’s way of thinking and attitude towards the West changed – not independently from the world economic crisis and its impact on Hungary. The oil crisis sharpened the latent tensions, and behind the robust growth serious problems started to surface. Although Hungary intensified its relations with the West and the Third World, the country was not able to profit from the advantages of international trade and cooperation. The paper draws on archival documents from the state-party and the economic top leadership.

⁶⁴ *Fekete bárány? Fekete János vall életéről, világnézetéről, világlátásról Benda Lászlónak.* Budapest, 1999. 193.